

UOT: 351.85

Nailə SÜLEYMANOVA
AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr_naile@yahoo.com

GÖVHƏR AĞA - AZƏRBAYCANIN XIX ƏSR
ƏLYAZMALARINDA

GOVHAR AGA - IN THE MANUSCRIPTS OF AZERBAIJAN UN
THE 19TH CENTURY

ГОВХАР АГА - В РУКОПИСЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА XIX ВЕКА

Xülasə: Qarabağ tarixində mühüm yer tutan şəxsiyyətlərdən biri Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın (v.1806) qızı Gövhər ağa olmuşdur. İlk öncə, hərtərəfli tədqiqat üçün bu araşdırmada istifadə etdiyimiz mənbələrin əlyazmalarından məlumat vermək istiyirik. Əsas əlyazma mənbələr AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Bunlardan biri Gövhər ağaya məxsus vəqfnamənin surəti, digəri isə vəsiyyətnaməsinin əslidir. Həmçinin tədqiqatda mənbə olaraq, yenədə Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Qarabağ tarixinə dair dəyərli əsərlərin əlyazma və onların çap edilmiş nüsxələrini də cəlb etmişik.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, Gövhər Ağa, abidə.

Abstract: Govher Agha, a daughter of the khan of Karabakh - Ibrahimkhalil khan, is one of the most prominent figures in Karabakh's history. First of all, we would like to give information about the manuscripts used in this research for a comprehensive study. The manuscripts are preserved in the ANAS Institute of Manuscripts named after Fuzuli. One of them is a copy of a charter of foundation, and the other - the original version of the last will. I have included some other manuscripts and their printed copies which are also kept in the Institute of Manuscripts and considered invaluable classical works on Karabakh's history as a reference to the research.

Keywords: Karabakh, Shusha, Govher Agha, a monument.

Абстракт: Дочь Карабахского хана Ибрагимхалила (д.с.1806) Говхар Ага, одна из тех, кто занимает важную роль в истории Карабаха. Прежде всего, мы хотели бы предоставить информацию об о-

новых рукописных источниках, которые были использованы в данном исследовании. Рукописные источники хранятся в Институте рукописей имени Физули НАНА. Одна из них копия вакфнаме Говхар Ага, а другая оригинал её завещания. Также во время исследования мы использовали рукописи и печатные книги ценных трудов по истории Карабаха, которые хранятся в Институте рукописей.

Ключевые слова: Карабах, Шуша, Говхар Ага, памятник.

Gövhər ağa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin qızı olub, Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun doğum tarixi haqqında dəqiq olaraq mənbələrdə məlumat verilməsə də, o dövrdə baş vermiş hadisələr görə onun doğumunu təqribən 1790-cı illərə təsadüf edir. Anası Gürcüstanlı knyaz Evqeni Abaşidzenin qızı Cəvahir xanım idi. Gövhər ağanın ana-ata bir Abbaskulu ağa adlı qardaşı olmuşdur. Abbasqulu ağa on üç yaşında Şuşa yaxınlığındakı Xanbağında atası və 17 nəfər digər ailə üzvləri ilə birlikdə rus mayoru Lisaneviçin dəstəsi tərəfindən qətlə yetirilmişdir [8, s.178]. Gövhər ağanın təhsilinə gəldikdə isə mənbələrdə bu haqda heç bir məlumata rast gəlmədik. Amma əlbəttə ki, bir xan qızı kimi Şuşada olan mədrəsələrin birində təhsili aldığı aydındır. Onun şeir yazdığı haqqında bəzi məlumatlar vardır. Əlyazmalar İnstitutunda əlyazma cümlərinin birində [B-1482, s.54b] ona aid bir şeir nümunəsinə rast gəldik. Gövhər Ağa ilk öncə gənc yaşlarında Şəki xanı Cəfərqulu Xoyski ilə (v.1814), onun vəfatından sonra isə əmisi Mehəli bəyin oğlu Xankişi bəy ilə ailə həyatı qurmuşdur [3,s.47;12,s.3-4]. Lakin onun hər iki evlilikdən övladı olmamışdır. Xankişi bəy vəfat etdikdən sonra isə onun bütün mal və mülkləri Gövhər ağaya keçmişdir. Gövhər ağa hələ həyatda ikən bu mal və mülklərinin gəlirlərini Şuşada olan iki məscid və iki mədrəsəyə vəqf etmişdir [4, s.9a]. Gövhər ağanın Allah yolunda vəqf etdiyi mülklərinə dair geniş məlumat onun Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə tərəfindən hicri 1265-ci (m.1849) ildə Şuşa qalasında Qarabağda tərtib edilmiş vəqfnaməsində¹ yazılmışdır. AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu vəqfnamənin bir surəti mühafizə edilir. Vəqfnamə 24 vərəqə, 15x22 sm ölçüsündə olub, fars dilində şikəstə-nəs-təliq xətti ilə Rusiya istehsalı olan kağıza yazılaraq, karton cildə tutulmuşdur. Məndə ərəb dilində iri sülis xətti ilə Quran ayələri, hədislər və dualar yazılmışdır. Xeyir duadan sonra "... Şuşa qalasında olan iki Gövhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin vəqfləri aşağıdakılardır..." cümləsi ilə başlayan vəqfnamədə ilk olaraq Gövhər ağanın vəqf olunan mülklərinin siyahısı yazılmışdır. Mülklərdən Şuşadakı on bir dükan və karvansarayının, Qaraba-

¹ Bu vəqfnamə haqqında 1963-cü ildə F.Seyidov məlumat vermişdir.

ğın Cavanşir mahalında olan Maqsudlu və Qaradağlı kəndlərini, Kəbirli mahalındakı Evoglu kəndini, Darugludakı mülk və əkin yerlərini, Şelli kəndindəki bağını Allah yolunda ömürlük Şuşa qalasında olan iki məscid² və iki mədrəsəyə vəqf edilməsindən bəhs edilir. Vəqf edilən mülklərin siyahından sonra isə mətnə Gövhər Ağanın bu sözləri yazılmışdır: "Hər kim qeyd olunan mövqüfata zülm olını uzatsa, Allahın və Allahın övliyalarının əbədi lənətinə tutulsun. Allahın lənəti olsun zalım tayfaya..." [4, s.15a].

Vəqfnamənin 16b vərəqindən başlayaraq isə, vəqf gəlirlərinin nəyə və haraya sərf ediləcəyi yazılmışdır. Sərf olunan yerlər və şəxslər vəqfnamədə sıra ilə nömrələnmişdir. "... Gövhəriyyənin iki məscid və iki mədrəsəsinin mövqüfatını xərcələyən mütəvəkillər vəqf gəlirini hər il üç yerə bölsünlər; üçdə bir hissəsinin şəriət qaydalarına əsasən hər iki məscid və mədrəsə üçün ehtiyat yığınsınlar və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirsinlər ki, inşaallah məscid və mədrəsələrin təmirinə bütünlüklə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun. Allah eləməsin, məscidlər və mədrəsələr xarab olarsa, mütəvəkillər onları yenidən təmir etsinlər və həmin üçdə bir hissəsini xərcələsinlər..." [4, s.16b-17a]. Sonra isə vəqf gəlirlərinin digər iki hissəsinin hara və kimlərə sərf edilməsi haqqında məlumat yazılmışdır. Belə ki, vəqf gəlirlərinin müəyyən hissəsi, gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığına, qış və payız fəsillərində isə kömtür puluna, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər müəzzinin, həmçinin mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin, o cümlədən, zəhmət çəkən mütəvəkillərin məvacibinin ödənişi haqqında məlumat yazılmışdır. Daha sonra isə vəqf gəlirlərinin məhərrəm ayının ilk on günlüyündə imam Hüseynin təziyyəsi, ramazan ayında əhya gecələrində məscidlərin həyətində 70 nəfərə 3 gün iftar verilməsi, ramazan ayında məscidlərdə 30 gün 20 nəfər Quran oxuyanın haqqının pul ilə ödənilməsi, şəban ayının 15-ci günü qəriblərə və tələbələrə məscidlərdə mütəvəkillərin məsləhətinə görə yemək verilməsi, Qurban bayramında məscidlərin həyətində on qoyun kəsisib, ehtiyacı olanlara paylaması, qərib və xəstələrin müalicəsinin xərcləri, mədrəsələrin kitabxanasına kitabların alınması və s. əlaqədar olan xərcləri yazılmışdır. Gövhər ağa ramazan ayında məscidlərdə pul ilə oxunulan Quran xətmələrini vəqf sahibəsinin özü, ana, atası, bacı və qardaşları, qohum-qərəbələri üçün tapşırılmasını vəqfnamədə qeyd etmişdir [4, s.18b-22a].

(Gövhər Ağanın vəqfnaməsinin son 24b vərəqi)

Vəqfnamənin 24a-b vərəqində isə ərəb dilində Gövhər ağanın mal və mülklərini məscid və mədrəsələrə vəqf etdiyi yazılmış və "Afitabi-ismət və mahi-həya binti İbrahimxəlil xan Gövhər"³ yazılmış möhürün dördkünc şəkli çəkilmişdir. 24b vərəqində həmçinin içərisində hicri 1265-ci il (m.1849) yazılmış o dövrün şeyxülislamının dairəvi möhürü də çəkilmişdir. Vəqfnamənin surəti olan bu əlyazma əsli ilə eyni olduğunu Axund Hacı Molla Məhəmməd Hüseyn Oruczadə təsdiq etmişdir. Onun imzasını isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası məclisinin sədri Qazızadə və Yelizavetapol məclis üzvü Hacı Mollazadə imza və padşahlıq möhürü ilə təsdiqlə-

²Şuşa Yuxarı və Aşağı Gövhər Ağa məscidləri

³Tərcüməsi - "İbrahimxəlil xanın qızı günəş ismətli və ay həyalı Gövhərnisə"

mişdir. Bu vəqfnamənin mətni Şuşada Yuxarı Gövhər Ağə məscidinin sol və sağ qapısının üstünə fars dilində nəstəliq xətti ilə həkk edilmişdir. Məscidin sağ qapının kitabəsi vəqf gəlirlərinin mülklərindən, sol qapısını kitabəsi isə vəqf əmlaklarının gəlirlərinin hara və kimə sərf olunması haqqındadır. Kitabələrin mətni vəqfnamənin yazılmasından (m.1848) 18 il sonra, hicri 1282-ci (m.1866) ildə məscidin əsaslı təmiri zamanı qapılara həkk edilmişdir⁴.

Gövhər ağə hələ həyatda ikən vəqf əmlaklarından gələn gəlirlərin hesabına bir çox xeyriyyə işləri görmüşdür. Belə ki, Şuşada məscid həyatında müalicəxana açmış, kasıb əhəlinin dəfn olunmasına və tələbələrə təhsilə ilə əlaqədar xərclər üçün xüsusi olaraq maddi vəsait ayırmışdır. O, həmçinin memarlıq abidələrinin bərpa və inşası sahəsində də xeyli iş görmüşdür. Gövhər ağə Qarabağda məscidlərin təmiri və digər inşaat işlərinə də vəqf əmlakından pul ayırmışdır. Gözəl memarlıq nümunələrindən biri sayılan və Şuşada böyük meydan adlanan yerdə yerləşən Cümə məscidini əsaslı təmir etdirmişdir. Bu məscidi 1768-ci ildə İbrahimxəlil xan, atası Ponah xanın (v. 1759) təqribən 1750-ci ildə qamışdan tikdirdiyi məscidin yerində inşa etdirmişdir. İllər sonra 1866-cı ildə isə bu məscidin əsaslı təmirinə və iki minarənin inşası üçün Gövhər ağə vəqf gəlirindən vəsait ayırmışdır. Hal-hazırda bu məscid "Yuxarı Gövhər ağə məscidi" adı ilə məşhurdur [10, s.115]. Gövhər ağə Şuşada vəqf gəlirindən digər bir cümə məscidi də inşa etdirmişdi ki, bu məscid hal-hazırda "Aşağı Gövhər ağə" məscidi adlanır. Həmçinin o, vəqf gəlirindən "Gövhər ağə körpüsü " adlanan Ağdama gedən körpünü tikdirmiş və Gəncə İmamzadə məscidini təmiri etdirmişdir [3,s.8b;1,s.3-4] .

Gövhər Ağəyə məxsus və Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə sənədlərdən biri də onun vəsiyyətnaməsinin əslinin bir nüsxəsidir. Bu vəsiyyətnamə hicri 1281-ci ilin şaban ayında (m.1865) ildə Şuşa qalasında Qarabağda fars dilində şikəstə-nəstəliq xətti ilə Rusiya istehsalı olan kağıza yazılaraq tərtib edilmişdir. Vəsiyyətnamə bir böyük vərəq olub, 31 x 44,5 sm ölçüsündədir. Vəsiyyətnamənin yuxarı hissəsində əsas mətnin xəttindən fərqli olaraq nəstəliq xətti ilə "Allah Bəhmən Mirzənin cəlalini daimə etsin" ifadələri yazılmışdır. Məlumdur ki, Qacarlar sülaləsindən olan şahzadə Bəhmən Mirzə (v.1884) az bir müddət ərzində (1841-1847) şimali Azərbaycanda, 1851-ci ildən isə Şuşada yaşamışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, onun qəbri hal-hazırda Bərdə şəhərindəki qədim məzarlıqdadır. Eyni xətlə əsas

⁴ Kitabələr haqqında məşhur şair, dramaturq və nəşir Əlizadə Həsən İxfə (v.1972) 1920-ci ildə yazdığı "Şuşa şəhərinin tarixi" adlı əsərində məlumat verir.

mətnin yuxarı hissəsində vəsiyyətnamənin üç nüsxə olduğu haqqında qeyd yazılmışdır. Vəsiyyətnamənin mətni ilk öncə Allaha Həmd, Məhəmməd (s.) peyğəmbərə salam və xeyir dua ilə başlayır. Mətdənə aydın olur ki, Gövhər ağə ömrünün sonlarında Nəcəf və Kərbəlayini ziyarət etmək və orada təmir işlərinin aparılmasını istəmişdir. Vəsiyyətnaməsində Gövhər ağə Nəcəf və Kərbəla şəhərini təmir işləri aparmaq üçün vəqf mülkündən 20 min əşrafı⁵ ayırdığı qeyd olunmuşdur. Baharlı öz əsərində bu pulun miqdarını manatla yüz min yazmışdır [3,s.47]. Vəqf gəlirlərinin hesabına görülməli təmir və digər işlərin xərclərini həyata keçirilməsi qəyyum olaraq Gövhər ağə qaradaşı Əbülfət xanın oğlu Məhəmmədəli xanı vəqf təyin etmişdir. Məhəmmədəli xanın vəfat etdiyi halda isə, ikinci dərəcəli qəyyumlar olaraq isə vəkil Mirzə Məhəmmədqulu Təbib, hamilər isə Rüstəm bəy Həsənəli bəy oğlu və Nəcəfqulu bəy Məşədi Abdullah oğlundan ibarət vəkillər heyətinin tərtib edilməsi qeyd olunmuşdur. Mühəssib olaraq bu heyətə Mir Möhsün Novvab (v. 1918) daxil edilmişdir [1,s.3; 12, s.13]. Gövhər ağə iyirmi min gülmüş pul vəsaitini isə özünün dəfn mərasimi ilə əlaqədar bütün xərclər üçün ayırdığı haqqında vəsiyyətnamədə məlumat vardır.

(Gövhər Ağənin vəsiyyətnaməsinə basılmış möhürü)

Bu vəsiyyətnamənin yazılmasından 3 il sonra Gövhər ağə 1868-ci ildə yanvar ayında Şuşada vəfat etmiş və Cümə məscidinin həyatında dəfn edilmişdir. Kəfənlənmə xərçindən tutmuş dəfn olunmasına qədər

⁵ Şahzadə, hakim və sərkərdələrə mənsub qızıl onluq. (E.Seyidbəyli)

bütün xərclər onun ayırdığı vəsait hesabına ödənilmişdir. Bir müddət sonra isə 1868-ci ilin aprel ayında Gövhər ağanın vəsiyyətinə görə onun nəşi Kərbəla şəhərindən İmam Hüseynin türbəsinin ayaq tərəfində, İbrahimxəlil xanın dövründə Şuşa şəriət məhkəməsinin qazısı olmuş Seyyid Kazım Rüştinin qəbri ilə yanaşı basdırılmışdır. Vəsiyyətinə görə qəbrinin üstündə məqbərə inşa edilmişdir. Vəsiyyətnamədə bu məqbərəyə vəqf etmək üçün Kərbəlada bir mülkün alınması haqqında da qeyd vardır ki, bu mülk də dərindən sonra alınmışdır [13, s.80]. Mülkün icarə gəlirlərindən isə məqbərinin lazım gələrsə təmirinə, cümlə gecələrində məqbərədə müəyyən məvacib qarşılığında Quran oxunulması və zəvvarların gecə qalmalarına xərclənməsi tapşırılmışlar [3,s.8b-9a; 5]. Vəsiyyətnamənin dərkənarında Gövhər Ağanın "Afi-tabi-ismət və mahi-həya binti İbrahimxəlil xan Gövhər" sözləri həkk olunmuş möhürü basılmışdır [5,s.1].

Əlyazmalar İnstitutunda Gövhər ağanın vəfatından sonra isə onun vəsiyyətinin yerinə yetirmək üçün Nəcəf və Kərbəla müdaxirələrinə yazılmış məktubun (elamnamə⁶) bir nüsxəsi mühafizə edilir. Məktub hicri 1268-ci ilin şavval ayında (m.1868,yanvar) ildə Şuşa qalasında Qarabağda ərəb dilində şikəstə-nəstəliq xətti ilə Rusiya istehsalı olan kağıza yazılmışdır. Məktub bir böyük vərəq olub, 22 x 36 sm ölçüsündədir. Məktub da müctəhidlərə Gövhər ağanın vəfat etdiyi xəbər verilir və onun ayırdığı vəsiyyəti pullarının necə və hara xərcləncəyəi haqqında yazılmışdır. Bu sənədin mətnindən aydın olur ki, Gövhər ağanın birinci dərəcəli qəyyumu olan qardaşı Əbülfət xanın oğlu Məhəmmədəli xan ondan əvvəl vəfat etmişdir. Bu səbəbdən Gövhər ağanın dəfn və təziyə mərasimi ilə əlqədar vəsiyyətinə həyata keçirtmək yaxın qohumları olan qardaşı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Xurşid Banu Bəyim, bacısı oğlu Süleyman xanın oğlu Həsən ağa və Süleyman xanın qızı Sara Bəyim ağanın öhdəsinə düşmüşdü [13, s.78-79]. Hər üçü bu sənəddə yazılanlara şahidlik edərək imzalamış və möhürlərini basmışlar. Yazılanlar isə Gövhər ağanın vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar bir məndir. Məktubda icra ediləcək bütün işlər üçün ayrılmış vəsaitin isə qəyyumlar Mirzə Məhəmmədqulu Təbib, Rüstəm bəy Həsənəli bəy oğlu və Nəcəfqulu bəy Məşədi Abdullah oğluna təhvil verildiyi haqqında qeyd vardır.

Əlyazmalar İnstitutunda arxeoqrafik sənədlər arasında həmçinin Gövhər ağaya yazılmış iki məktub və onun torpaq mülkiyyətlərinə aid icarənamə, şürlünamə⁷ və qərardadnamələr⁸ mühafizə edilir.

⁶ Bildiriş vərəqəsi, xəbərdarlıq üçün yazılan vərəqə

⁷ Şərtləşmək, şərt bağlamaq

⁸ Qərar, qətnamə; hökm, rəsmi sərəncam, əmr

Beləliklə, apardığımız tədqiqat bir daha sübut edir ki, Qarabağ tarixinin mühüm şəxsiyyətlərindən biri Gövhər Ağa olmuşdur. Həyatı boyunca maddi və mənavi xeyir işləri görə bən xanım haqqında bir çox əlyazma mənbələrdə, onun adı Qarabağ xan nəslinin görkəmli nümayəndəsi kimi yad edilir. Onun həyatı haqqında bir çox dəyərli məlumatı ona aid olan vəqfnamə və vəsiyyətnamədən əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə Mirzə Xosrov. Şuşa şəhərinin məşhur şəxsiyyətlərinin həyatı və mülkləri (S-496), Şuşa 1959. Əlyazma
2. ASE. Cild VII, Bakı, 1983
3. Baharlı. Əhvalatı Qarabağ. (FS-455). (Əlyazmanın fotosurəti)
4. Vəqfnamə (B-590). Şuşa qalası, 1848. Əlyazma
5. Vəsiyyətnamə (II, 5/482/27175). Şuşa qalası, 1864. Əlyazma
6. Nəsl cədvəli. Bəhmən Mirzə və Pənah xanın övladları (1/92). Əlyazma
7. Qarabağnamələr. I cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
8. Qarabağnamələr. II, cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
9. Qarabağnamələr. III, cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
10. İxfə Həsən. Şuşa şəhərinin tarixi, (B-4556). Əlyazma
11. Mirzə Camal. Qarabağnamə (B-1150). Şuşa qalası, 1845. Əlyazma
12. Mirzə Xosrov Şaiq. XIX əsrdə Qarabağda yaşamış şəxsiyyətlər (S-944). Şuşa, 1959. Əlyazma
13. Seyidbəyli E. "Qarabağ torpaq mülkiyyətinə aid arxeoqrafik materiallar". Bakı, 2002